

Akademik **Teymur KƏRİMLİ**
AMEA Humanitar Elmlər Bölməsinin akademik-katibi

HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA FÜZULİ ƏNƏNƏLƏRİ

Azərbaycan poeziyasının iki böyük nümayəndəsi kimi Məhəmməd Füzuli və Hüseyn Cavid həm də ən böyük liriklər və məhəbbət şairləri kimi tanınmaqdadırlar.

Dünya folklorunun və bədii ədəbiyyatının aparıcı mövzularından olan məhəbbət mövzusu bu mövqeyini şüurlu insanın təbiət səhnəsinə çıxdığı andan bu günə qədər qorumaqdadır. Bu mövzuda yazılan əsərlərin isə başlıca məziyyətini, monumental aşiq obrazlarının yaradılması təşkil edir. Min illər ərzində dünya bədii fikrində yüzlərlə aşiq obrazları yaradılsa da, onlardan çox az bir qismi daha geniş populyarlıq kəsb etmiş, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif istedadlı sənətkarların yaradıcılığı üçün ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Bu cür aşiq obrazları arasında Yaxın və Orta Şərqdə geniş populyarlıq qazanmış və bir növ etalona çevrilmiş Məcnun və Sənan kimi aşiq obrazları da özünəməxsus yer tutmaqdadır. Həmin obrazların Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük yaradıcıları isə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və Hüseyn Caviddir. Məcnun və Sənan obrazlarının bir aşiq olaraq xarakteristikası zamanı Füzuli Məcnunu ilə Cavid Sənanı arasında daha çox uyarlıqların olduğunu nəzərə alsaq, bu iki obrazın müqayisəli təhlili zamanı daha maraqlı cizüglərin meydana çıxacağını etiraf etməliyik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər məhəbbətin üzri, kurtuaz, sufi, irfani və s. “izm”ləri altında “cərrahi əməliyyata” məruz qalmış bu obrazların müqayisəli təhlilini adi, təbii insan duyğuları prizmasında aparmağa və bununla da bugünkü real aşıqın bu virtual aşıqlardan hansı yollarla bəhrələnməyini, onların hansı yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri işığında tərbiyə oluna biləcəyini üzə çıxarmağa çalışacağıq.

Məcnun və Sənan obrazları arasındakı bənzər cəhətlərə keçməzdən öncə, onların fərqlərinə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Sənana nisbətən Məcnunun həyat panoramı daha geniş və bütöv şəkildə verilmişdir. Belə ki, biz Sənanla artıq gənc və məşhur bir şeyx, din xadimi statusunda tanış oluruqsa, Məcnun hələ anadan olmamış onun ailəsini – qəbilə başçısı olan atasını tanıyıyıq:

...xeyli-ərəbdə bir cəvanmərd,
Cəmiyyəti-izzü cahilə fərd.
Müstəcməi-cümleyi-fəzail,
Bulmuşdu rəyasəti-qəbail. (1, s. 44)

Buradan aydın olur ki, Məcnunun atası bir qəbilənin deyil, bir neçə ərəb qəbiləsinin başçısıdır. Sənanın ailəsi haqqında isə heç bir məlumatımız yoxdur və yalnız əsərin əvvəlində Şeyx Kəbirin dilindən onun həmin vaxtadək olan qısa bioqrafiyasını öyrənirik ki, bu da hazırkı dövrdə mətbuatda verilən yubiley təbriklərinə çox bənzəyir:

Səni annən doğurdu Turanda
Yaşadın bir zaman da İranda.
Kəsbi-irfan için, fəzilət için
Sonra İrani tərək edib gəldin.
Ərəbistanı ixtiyar etdin,
Gənc ikən kəsbi-iştihar etdin. (2, s. 120)

O da mapaq doğurur ki, Şeyx Kəbir Şeyx Sənanın qısa bioqrafiyasını təqdim etməklə kifayətlənməyib, onun gələcək taleyi barədə də öngörülük edir:

Lakin ən son yerin, zəki Sənan,
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.
Qapılıb hissə olmasan gümrah,
Olacaq məqbərin ziyarətqah. (2, s. 120)

Burada Cavidin yol verdiyi mistik element, tamaşaçını baş verəcək faciəyə əvvəldən hazırlamaq məqsədi ilə yanaşı, eyni zamanda bu faciənin baş qəhrəmanını müqəddəslər cərgəsinə salmaqla mənəvi cəhətdən yüksəldəcəyini nəzərə çatdırmaq məqsədini güdür.

İstər Məcnun, istərsə də Sənan hər iki əsərdə kamil insan kimi təqdim edilmişdir; ancaq onların bu kamilliyə çatmaq yollarında müəyyən fərqlər də nəzərə çarpır və bu fərqlər ilk növbədə aldıkları təhsilin səviyyəsi ilə bağlıdır. Belə ki, əgər Sənan öz dövrü üçün mükəmməl təhsil alaraq din alimi səviyyəsinə yüksəlmişsə, Məcnunun çatdığı mənəvi-intellektual zirvə daha çox fitri xarakter daşıyır; o hətta əməlli-başlı ibtidai təhsil belə almamışdır. Təzə-təzə hərfələri öyrənməyə başlayan Qeys "Leyli" adını təşkil edən "l" və "y" hərfələrini öyrəndikdən sonra daha başqa hərfələrə heç bir lüzum görmür:

Elmi-xətə ömrün eyləyib sərf,
Məşq etmiş idi həmin iki hərf:
Bir səfhədə "lam"ü "ya" mükərrər
Yazardı, onu qıladı əzbər
Kim: "Bu iki hərfdir muradım,
Rövşən bular ilədir səvadım". (1, s. 54)

Məcnun Leylinin eşq universitetinin tələbəsi və məzunu kimi kamala dolursa, Şeyx Sənan isə əksinə, eşq universitetinə daxil olmaqla əvvəl əldə etdiyi təhsildən də imtina edərək donuz çobanlığını qəbul edir.

Aşiq olmaq və qadına münasibətin inkişaf mərhələləri prosesində də Məcnunla Sənan arasında açıq-aşkar fərqlər nəzərə çarpır. Məcnun anadan olan kimi gözəlliyə aktiv reaksiya verir, ağlayarkən yalnız gözəl qadının qucağında sakitləşir. Bu da Məcnunda fitri bir xüsusiyyətdir və Füzuli bunu "genetik" cəhətdən belə izah edir:

Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubu görünçə tutdu ülfət.
Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifi-qafil? (1, s. 47)

Halbuki, Sənan otuz yaşına qədər qadın məhəbbətinə və ehtirasa düşmən olmuş, könlündə yalnız böyük Yaradanın eşqini yaşatmışdır. Gənc şeyx bu baxımdan özünü aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

Bən otuz yıl cihanda zahidvar
Bilmədim qız-qadın nədir zinhar.
Nə qadar bəndə varsa hissü həyat,
Ehtirasatə düşmənim... heyhat!
Bana biganə zevqi-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...
Daha gönlümdə qeyri eşqə, inan,
Yer bulunmaz, xayır... xayır... (2, s. 121)

Göründüyü kimi, məhəbbət duyğusunun sevgi obyektinə doğru istiqamətlənməsi baxımından Məcnunla Sənan bir-birindən tamamilə fərqlənir; əgər Məcnun qadına qarşı bəslədiyi məhəbbət duyğusu ilə təbiiyə olunub, sonradan bunu abstraktlaşdırmaq yolu

ilə Tanrıya doğru yönəldirsə; başqa sözlə, öz konkret məhəbbət obyektini fetişləşdirərək onu ilahi simvola çevirirsə, Sənan bu yolun tam əksi ilə gedir; yəni əvvəlcə abstrakt Tanrı məhəbbətini qəbul edərək sonradan onu antropomorflaşdırır və konkret qadının üzünə keçirir. Əlbəttə, onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, burada da Cavid mistik elementdən istifadə edir və Sənanın xəyalında gördüyü bir qadının gerçək həyatda mövcudluğunu təsvir etməklə bunun ilahi qüvvə tərəfindən alın yazısı kimi həyata keçirildiyini göstərmiş olur.

Detallarına varacaq olsaq, bu iki obraz arasında bir sıra başqa fərqlər də tapmaq mümkündür, ancaq bayaq dediyimiz kimi, bunlar daha çox bənzərlikləri ilə seçilir və bu bənzərliklərin ən böyüyü də - hər ikisinin ülvə məhəbbətlə sevilən faciəli taleli monumental aşiq obrazı olmasıdır. Bu bənzərlik isə bilavasitə, Füzuli ilə Cavidin sələf-xələf münasibətləri ilə izah edilə bilən - hər iki şairin böyük lirik və məhəbbət nəğməkarı olmasından irəli gəlir.

Məcnunla Sənanın müqayisəli xarakteristikası ən çox, onların öz qarşı tərəfləri - sevgililəri ilə canlı münasibət fonunda daha qabarıq şəkildə açılır. Hər iki aşiq öz sevgililərini gördükdə səbrü qərarları əllərindən gedir və çox vaxt huşdan gedib yıxılırlar ki, bu da klassik ədəbiyyatda və folklorlarda məhəbbətin fiziologiyasının ən çox yayılmış xüsusiyyətlərindəndir.

Hər iki əsərin bədii detallarına müraciət etsək, görürük ki, onların arasında bir çox yaxınlıqlar vardır. Bunlardan yalnız birini göstərməklə kifayətlənmək istədik.

Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasında "Bu, Məcnunun korluq bəhanəsilə dildar camalın gördüğüdür və didəyi-ümidin tutiyayi-məqsudə yetirdigidir" adlı bölməsində şair Məcnunun dilindən görməməyin görməkdən daha üstün olduğu barədə öz fikirlərini irəli sürür. Şeyx Sənan da ondan gözlərini açmağı xahiş edən korlara cavab olaraq oxşar arqumentləri gətirərək belə cavab verir:

Həm də görməkdə bir məziyyət yoq,
Kədə, işkəncə var; məsərrət yoq.
Gərçi görmək də başqa nemətdir,
Görməmək ən böyük səadətdir. (2, s. 136)

Məcnun və Sənanı klassik aşiq obrazları kimi bir-birinə yaxınlaşdırən cəhətlər arasında epizodik və köməkçi obrazların baş qəhrəmanlarla münasibətindəki bənzərliyi də yaddan çıxarmaq olmaz. "Leyli və Məcnun" poemasında həmin köməkçi obrazlar sırasında Məcnunun ata-anası, dostu Zeyd və Növfələ, rəqibi İbn Səlama paralel olaraq Cavid "Şeyx Sənan"ında Şeyx Kəbir başda olmaqla Sənanın ətrafındakı şeyxlər, Oğuz, Özdəmir, Dərviş, Anton, Platon, Papas kimi obrazlar nəzərə çarpır. Hər iki əsərdə bunların bir qismi baş qəhrəmana yardımçı olursa, bir qismi də onun məhəbbəti yolunda amansız maneələr törətməklə məşğuldur.

Nəhayət, hər iki əsərin finalında təsvir edilən cənnətdə sevgililərin qovuşması səhnəsi də faciəli sonluqdan doğan kədəre bir qədər nikbinlik donu geydirmək məqsədi güdməklə, sələf-xələf bəhrələnməsinin bariz örnəyi kimi nəzərdən keçirilə bilər. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatının iki ölməz sevgi dastanı olan Füzuli "Leyli və Məcnun"u ilə Cavid "Şeyx Sənan"ının müqayisəli təhlili üçün kifayət qədər material vardır ki, burada həmin problemin yalnız bəzi tərəflərinə toxunmaq mümkün oldu.

ƏDƏBİYYAT:

1. Füzuli. Əsərləri. 6 cildə. C. 2. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. Cavid. Əsərləri. 5 cildə. C. 2. Bakı: Lider, 2005.

SUMMARY

With the consideration of the similar features of the characteristics of Fuzuly's Majnun and Javid's Senan as the personages in love we can find more interesting features in analysing these two personages. The analyse of these two characters which were "operated" under the courteous, mystic "ism"s of love up today is made as the general, normal human senses and in this way we can see how modern real young's in love will benefit from these virtual lovers.